

Český jazyk: co, jak a proč

„Už jsem řek! Nепrodám! Vy potom moc čtete,
moc víte a moc do všeho kecáte!“

ČESKÝ JAZYK: CO, JAK A PROČ

Tomáš Malina

Obsah

1. Proč vlastně.....	9
2. K čemu tolik řeči o jazyce?.....	10
3. A co to ten jazyk vlastně je?	11
4. Pár úvodních slov o češtině.....	14
5. Otázka spisovnosti – je to fakt tak důležité?.....	16
6. Způsoby obohacování slovní zásoby	19
7. Stavba slova	26
8. Kolik je jazyků na světě i v Evropě?.....	29
9. Není Čech jako Čech aneb O nářečích	33
10. Jak dobře mluvit	35
11. Zvuková stránka jazyka	39
12. Pravopis	42
12.1 Označování hlásek písmeny ve slovech domácích (a zdomácnělých).....	42
12.1.1 Asimilace (spodoba) znělosti	42
12.1.2 Skupiny hlásek	44
12.1.3 Předpony <i>s-</i> (<i>se-</i>), <i>z-</i> (<i>ze-</i>) a <i>vz-</i> (<i>vze-</i>)	46
12.1.4 Zdvojené souhlásky	48
12.1.5 Změny v souhláskových skupinách	50
12.1.6 Délka samohlásek a psaní <i>ú/ů</i>	52
12.1.7 Pravidla pro psaní <i>i</i> (<i>í</i>) a <i>y</i> (<i>ý</i>)	54
12.1.8 Shoda přísudku s podmětem	60
12.1.9 Předložky <i>s</i> (<i>se</i>) a <i>z</i> (<i>ze</i>)	64
12.1.10 Spřežky.....	66
12.1.11 Zkratky, značky a čísla	68
12.2 Psaní velkých počátečních písmen	70
12.3 Hranice slov v písmu	78
12.4 Psaní slov přejatých (zřetelně cizího původu)	80
12.5 Interpunkce	84
12.5.1 Čárka ve větě jednoduché	84
12.5.2 Čárka v souvětí	88
12.5.3 Ostatní interpunkční znaménka.....	92
12.5.4 Záznam přímé řeči	94
13. Struktura slovní zásoby.....	96
14. Synonyma, antonyma a homonyma.....	98

15. Slovní druhy	102
16. Tvarosloví (morfologie).....	106
16.1 Podstatná jména (substantiva).....	106
16.2 Přídavná jména (adjektiva)	110
16.3 Zájmena	114
16.4 Číslovky	118
16.5 Slovesa	121
16.6 Příslovce	127
16.7 Předložky	129
16.8 Spojky	131
16.9 Částice	133
16.10 Citoslovce	135
17. Skladba (syntax)	136
17.1 Věta a souvětí	136
17.2 Slovosled a větosled (aktuální členění větné)	138
17.3 Větné členy obecně	140
17.4 Věta jednoduchá	142
17.4.1 Podmět	142
17.4.2 Přísudek	145
17.4.3 Přívlastek	150
17.4.4 Předmět	154
17.4.5 Příslovečné určení	157
17.4.6 Doplněk.....	161
17.5 Souvětí	163
17.5.1 Souvětí podřadné	163
17.5.2 Souvětí souřadné	168
17.6 Zvláštnosti větné stavby.....	174
18. Stylistika	177
18.1 Styl v jazyce a nauka o textu	177
18.2 Styly běžné komunikace	180
18.3 Styl právně-administrativní.....	186
18.4 Styl odborný.....	192
18.5 Styl publicistický.....	198
18.6 Styl umělecký.....	204
18.7 Styl esejistický	220

18.8 Styly propagační a ideologický	230
18.9 Žurnalistika (novinářství, publicistika)	236
19. Hlavní zásady tvůrčího psaní	250
20. Úlohy a cvičení	271

1. Proč vlastně

Ta otázka má svůj význam. Každý z nás zkoukneme za týden, měsíc nebo rok mnohem víc filmů, než přečteme knížek. A proč se tedy ve škole neučí o filmovém umění (i když spousta těch filmů za moc nestojí), a proč nás naopak všichni nutí číst pořád nějaké knížky – i když i mezi nimi je spousta šuntu a nudy? Neměla by škola náhodou na prvním místě připravovat na opravdový život?

Tak nejdřív o tom, k čemu je – nebo by měla být – skutečná **škola**. Samotné slovo *škola* přešlo do češtiny z latiny (*schola*), kam se dostalo z řečtiny. Řecké slovo *scholé* původně – již v antice – znamenalo *odpočinek, oddech, prázdno*. To je samozřejmě divné: ve škole se přece po nás chce práce a nejvíc volna máme o prázdninách, kdy žádná škola není! Jenže tady se myslí volno od starostí o obživu, od každodenní rutiny, ale také od běžných relaxačních kratochvílí.

Opravdová škola se nestará o povrchní účelovost (například o úspěšnost v testech), ale vede člověka k tomu, aby se dokázal na svět i na sebe sama dívat z odstupu, který souvisí s delší, třeba celoživotní perspektivou – a v ideálním případě dokonce s věčností (připomeňme si, že právě tímto pohledem se nechali vést naši předkové, když sváteční den v týdnu nazvali *neděle*).

Dnes, ve společnosti orientované na výkon, je původní, autentický **smysl školy** již jen pouhou teorií. Víme přece, jak jsou důležité exaktní studijní výsledky – známky, body, procenta, certifikáty. Škola tady plní pouze praktický účel – slouží naší osobní kariéře a našemu nekonfliktnímu začlenění do společnosti. Aktuálně se proti tomuto omezujícímu pojetí školy asi moc dělat nedá, ale to by nám nemělo zastínit naše osobní vyšší cíle, tedy skutečné **vzdělání** (všimněme si, že již předpona *vz-* ukazuje směr *vzhůru*).

Ale co to vzdělání vlastně je? Existuje řada definic, ovšem téměř každé z nich lze něco vytknout. Přesto se zdá, že přinejmenším tři obecně známé charakteristiky vzdělání odpovídají antické scholé. První z těchto sentencí velmi lapidárně říká, že *vzdělání je to, co v nás zůstane, když zapomeneme všechno, co jsme se naučili ve škole*.

A co tedy je to, co by v nás mělo zůstat? Vystihl to alchymista doktor Faust v básnickém dramatu od Johanna Wolfganga von Goetha. Když vypočítá všechny vědní obory, jimž se v životě věnoval, posteskuje si, že *ted' tu, blázen, stojím, žel, / a ani za mák jsem nezmoudřel*. A tak si zformuluje svůj nový cíl: *abych to všechno vyzvěděl, / jaký je světa vnitřní tmel*. Tím odkazuje – Faust i Goethe sám – na skutečnost, že svět je složitý, strukturovaný a vnitřně propojený celek a že poznání nikoli jen povrchních jednotlivin, ale především hlubokých vazeb i souvislostí je hlavním cílem naplněného lidského života. Zkrátka, skutečné vzdělání se nespokojuje jen s pouhým *účelem*, ale proniká ke *smyslu*.

Pro třetí charakteristiku vzdělání se vydáme k českému básníku Jiřímu Wolkerovi. Nahlédneme do úvodních veršů titulní básně jeho sbírky *Těžká hodina: Přišel jsem na svět, / abych si postavil život / dle obrazu srdce svého*.

Ve Wolkerově pojetí vstupuje do hry další činitel, a sice my sami. Vzdělání neexistuje samo o sobě, ale vždy se vztahuje k nám samotným, tedy k naší osobnosti. Tak jako si promyšleně, bez zbytečné prodlevy a s vědomím konečného cíle budujeme svůj domov (třeba dům nebo jen pokoj), tak bychom si měli s využitím svého vzdělá(vá)ní budovat celý svůj život, a tím jej hodnotně naplňovat. Dnes jsme ještě mladí a mnohé prvky této **architektury našeho života** můžeme časem pozměnit. Ale její hlavní obrysy bychom na sklonku svých středoškolských let již měli mít hotové.

2. K čemu tolik řeči o jazyce?

Řečmi o škole jsme ovšem otázku jazyka ve školním rozvrhu nevyřešili. Proč vůbec se tolik věnovat češtině, když pro velkou většinu z nás je to mateřština a umíme ji už od dětství?

Navazme na předchozí úvahu. Skutečné, celistvé vzdělání by nám mělo umožnit, abychom nacházeli **smysl** – tedy hlubší souvislosti – **věci ve světě**. Zvládnout tohle umění, tomu se odjakživa říkalo *být moudrý* a dotčená schopnost se nazývá **moudrost**.

Již **na úsvitu evropské civilizace** se mnohým lidem, kteří se stávali moudřími, začalo říkat **filozofové** (řec. *filosofía* = *láska k moudrosti*). První z nich se snažili k moudrosti dospět skrze **expertní znalosti** ve všech existujících vědních oborech. Na počátku tohoto úsilí stál řecký Thalés z Miletu: byl vynikajícím geometrem (viz Thaletova věta) i astronomem (předpověděl zatmění Slunce) a jako základní pralátku světa určil vodu.

Po Thalétovi bychom mohli dlouho pokračovat s dalšími jmény (určitě bychom nepominuli ani Pýthagora ze Samu – proslul svou Pythagorovou větou).

Plynula staletí, svět starověkého Řecka i Říma dávno zmizel, ale na jeho antickou kulturu se nikdy úplně nezapomnělo – ani ve středověku ne – a na úsvitu novověku nastala éra, která si mohutnou návaznost na antiku dokonce vetkla do svého názvu: **renesance** neboli *znovuzrození*.

Velcí renesanční duchové ještě multidisciplinaritu zvládali. Italský Leonardo da Vinci spojil svou malířskou virtuozitu s odbornými znalostmi v oboru anatomie i optiky, a navíc dokonce vytvářel technické projekty. Ovšem již o sto padesát let později český učenec Jan Amos Komenský narazil – zejména při psaní svého souhrnného filozofického díla *Obecná porada o nápravě věcí lidských* – na meze schopnosti jediného člověka orientovat se do hloubky ve všech vědách.

Poslední osobnosti, které ještě můžeme označit za polyhistory (znalce mnoha vědních oborů) náležely k filozofickému směru **osvícenství**, který ideově navazoval na antiku i renesanci (*osvícení* tu znamená *samostatné využívání vlastního rozumu*). Například na přelomu 18. a 19. století německý cestovatel Alexander von Humboldt objevitelsky publikoval širokou škálu vědomostí od geologie, botaniky a zoologie až po oceánografii a klimatologii. A Čech Jan Evangelista Purkyně dosáhl v téže době významných objevů v oblasti biologie, lékařství a psychologie a ještě dokázal psát i překládat poezii.

Pak ovšem přišla **éra průmyslových revolucí** a přinesla rozkošatělou **sít' vědních i studijních oborů**. S každou novou fakultou či odborným spisem se z filozofie odloupla nějaká disciplína, která se osamostatnila – samozřejmě pod speciálním názvem – a začala se rozvíjet bez zřetelné vazby na univerzální moudrost (a často – bohužel – i bez budování vědomých souvislostí s jinými specializovanými obory). Uveďme příklad: Kdo se ve starém Řecku chtěl něco dozvědět o vzniku světa a života, tak samozřejmě šel za filozofem; my dnes bychom jistě navštívili astrofyzika nebo molekulárního biologa, ale ptát se filozofa, to by už nikoho ani nenapadlo.

Filozofie se tedy na **přelomu 19. a 20. století** ocitla v nezáviděníhodné situaci. Přitom dramatické události i změny v průběhu 20. století ukázaly, že hledání moudrosti, tedy zkoumání abstraktních pojmů, je nyní potřeba možná naléhavěji než kdykoli předtím.

Za této situace proběhl ve filozofii **obrat k jazyku**. Jeho základem je přesvědčení či poznání, že všechny filozofické problémy jsou řešitelné především či pouze jako problémy jazykové. Jinými slovy, analýza abstraktních pojmů je nejlépe proveditelná jako analýza slov, jimiž se tyto pojmy označují. Tato analýza je přesnější a obsažnější než analýza obrazů, emocí či čehokoli jiného. Proto je dnes právě **jazyk** (včetně mateřštiny) – a jeho důkladné poznání – považován za **zásadní prostředek na cestě k moudrosti**.

3. A co to ten jazyk vlastně je?

3.1 Komunikace a znaky

Všichni živočichové jsou ke své sebezáchově vybaveni vrozenými vlohami, které jim umožňují mimo jiné **komunikaci**, tedy vzájemné dorozumívání. Komunikace spočívá ve sdělování i výměně **informací** (údajů). Informace jsou vytvářeny pomocí systému znaků.

Znak je něco (nějaká skutečnost), co v komunikaci zastupuje něco jiného (nějakou jinou skutečnost, která je obsahem informace; tato skutečnost nejčastěji reálně existuje, může však být i jen pomyslná). Například vrčení psa je znakem pro přípravu k útoku a třeba zdvižená ruka znamená upozornění. Takové znaky jsou ovšem jednoduché (slouží k aktuálnímu přenosu ustálené a stručné informace): nazývají se **signály**.

3.2 Jazykové dorozumívání

Nejdokonalejším a zároveň nejsložitějším znakovým systémem je **jazyk**. Ovšem vytvářet jej a používat dokáže pouze člověk. Existence jazyka je umožněna vrozenou lidskou schopností nazývanou **řeč**. Tato schopnost spočívá v produkování **artikulovaných** (členěných) **zvuků**, jejichž kombinování vyjadřuje **obsah vědomí**, a může tedy sloužit ke **komunikaci**.

Artikulovaných zvuků je v jazyce velmi mnoho: jejich různě početná seskupení vytvářejí **jazykové znaky**, jimiž jsou nejčastěji **slova**. Průměrná slovní zásoba jednotlivce – středoškolsky vzdělaného Čecha – zahrnuje asi 10 000 používaných slov (**aktivní slovní zásoba**) a dalších asi 40 000 slov, jimž mluvčí sice rozumí, ale prakticky je nepoužívá (**pasivní slovní zásoba**). Takto vymezená aktivní slovní zásoba umožňuje porozumět asi 90 % jakéhokoli relativně běžného textu. Celkový počet slov v češtině ještě nikdo nespočítal, avšak výsledný údaj se s největší pravděpodobností bude nacházet někde v řádu statisiců.

I nejnižší z uvedených čísel výrazně převyšuje počet znaků, jimiž disponuje kterýkoli živočich kromě člověka.

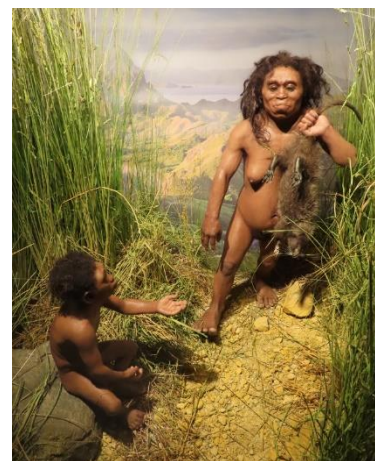
Slova mohou na základě vzájemných systémových vazeb vytvářet prakticky nekonečné množství kombinací; proto lze jazyk používat i k přenosu nejsložitějších informací. S tím souvisí také fakt, že řeč a jazyk patří k základům **myšlení**; myšlením rozumíme duševní proces, kdy člověk vnímá a chápe vlastnosti, souvislosti a vztahy skutečností v okolním světě – i v sobě samém.

3.3 Jazyk a vývoj člověka

Jazyk jako prostředek komunikace se u člověka jako biologického rodu vyvíjel postupně a o jeho počátcích stále nevíme nic určitého. Zdá se nepochybné, že jazyková komunikace existuje **nejméně 100 tisíc let**; již tehdy ji používal lidský druh **člověk rozumný (Homo sapiens)**, a to jak jeho archaické formy (zejména *neandertálci*), tak jeho forma stále existující – **anatomicky moderní člověk**. Rozsah slovní zásoby pravěkých lidí ovšem představoval jen zlomek slovní zásoby dnešní.

Produkce a percepce řeči jsou řízeny dvěma řečovými oblastmi v **mozku** – oblastí Brocovou [brokovou] a Wernickeovou [vernikeovou] (pojmenovány po francouzském a německém lékaři).

Je zajímavé, že člověk nemá žádné **tělesné orgány** určené speciálně pro hlasovou produkci **řeči**; při mluvení používá orgány, které primárně zajišťují **dýchání a přijímání potravy**.

3.4 Mluvní orgány

Souhrn tělesných orgánů produkujících lidskou řeč můžeme rozdělit na 3 části:

1. Respirační (dechové) ústrojí (především dolní cesty dýchací): plíce, průdušky, průdušnice, hrtan;

2. Fonační (hlasové) ústrojí: je uloženo v hrtanu. Jeho nejdůležitější částí jsou hlasivky: párový orgán tvořený v každé své části svailem, vazem a sliznicí. Pokud dýcháme, tak vzduch prochází hrtanem mezi hlasivkami. Ale když mluvíme, tak jsou hlasivky napnuté a téměř sevřené, a vydechovaný vzduch mezi nimi proniká hlasivkovou štěrbinou (nazývanou glottis); hlasivky přitom intenzivně a složitě kmitají, a tak vzniká zvuk označovaný jako hlas. Způsob kmitání hlasivek určuje hlasovou sílu, výšku atd.

Schéma činnosti hlasivek

3. Modifikační ústrojí: a) **dutina hrdeční:** rezonanční prostor bezprostředně nad hlasivkami; b) **dutina nosní:** hraje roli především při vyslovování nosových souhlásek (*m, n, ň...*), jinak bývá uzavřena měkkým patrem; c) **dutina ústní:** zde se rozrůžňuje většina řečových zvuků – díky činnosti jazyka, čelistí (se zuby) a rtů.

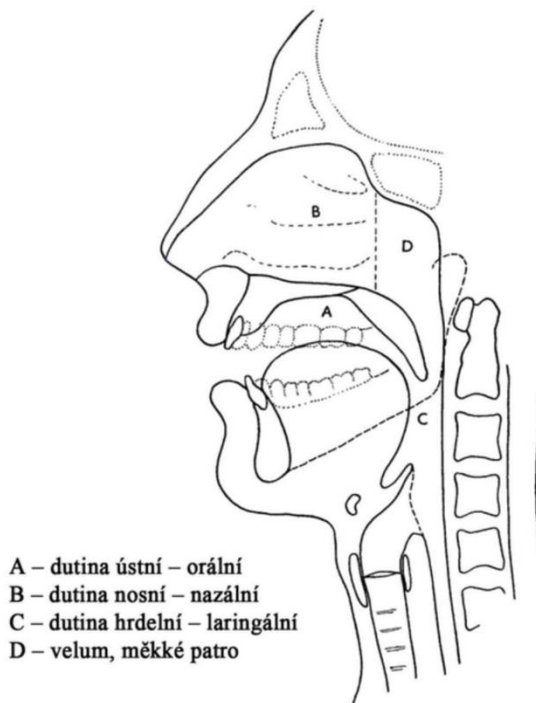
Jako běžní uživatelé jazyka si všechny tyto anatomické a fyziologické souvislosti samozřejmě nemusíme pamatovat, ale přesto z nich pro nás vyplývá několik důležitých **rad**:

a) **Mluvení úzce souvisí s dýcháním.** Když vyslovujeme, tak se nenadechujeme. K nádechu využíváme krátké **pauzy** v řeči a tyto pauzy musíme začlenit do své promluvy tak, aby nerušily, ale naopak podporovaly významové členění textu (a to jsme se ještě nezmínili o významných pauzách – zámlkách –, jimiž často sdělíme víc než sáhodlouhým výkladem).

b) Neoddělitelným předpokladem kvalitní mluvy je důsledná **péče o chrup a o hygienu ústní dutiny.**

c) **Zřetelně artikulujeme** zejména tam, kde při nedbalé výslovnosti může u posluchače dojít k záměně (klasický příklad: číslovky *dvě X pět* apod.).

d) Když mluvíme, **respektujeme akustické podmínky** daného místa i okamžiku: příliš hlasitý, ukřičený projev obtěžuje posluchače stejně jako „kuňkání“ či huhlání.

Průřez mluvním ústrojím

e) Dodržujeme **přirozené tempo řeči**. U sdělování očekávaných skutečností či pokynů můžeme být rychlejší, ale u nových a závažných informací zvolněme – a zapojme i mimiku a gestiku.

f) **Duchaplnost a vtip** (ne výsměch!) patří k dobrému ústnímu projevu, ale sami bychom svým žertům neměli podlehnout; vyprsknout smíchy uprostřed vlastní řeči, to svědčí o malé konverzační zkušenosti.

g) Závažným problémem jsou **poruchy řeči**; jejich odstraňování se věnuje *logopedie*.

3.5 Mateřský jazyk

Člověk se rodí s obecnou schopností řeči, ale konkrétnímu jazyku se učí ze svého společenského prostředí. Jazyk, který se jedinec naučil – v útlém dětství v rodině – jako první, je jeho **mateřským jazykem (mateřštinou; prvním jazykem)**.

Mateřtina má velmi významný podíl na formování naší původní osobní, sociální a kulturní **identity** (svěbytnosti). Pomocí mateřštiny – uplatňované nejen v komunikaci, ale také v našem **verbálním myšlení** i ve **vnitřní řeči** – uskutečňujeme své základní **poznávání světa**.

Uživatel mateřštiny se často označuje jako **rodilý mluvčí**; nemusí ovládat všechna pravidla daného jazyka, ale má se za to, že ve své mateřštině disponuje dostatečnou jazykovou intuicí, kterou získal na základě své komunikační zkušenosti.

Uvádí se, že v dnešním světě většina lidí za různých podmínek používá alespoň dva jazyky.

3.6 Řeč, jazyk a mluva

Oblast uskutečněných jazykových projevů se nazývá **mluva**. *Jazyková komunikace* má tedy 3 stránky: **řeč, jazyk a mluvu**.

Jednotlivý jazykový projev se označuje jako **promluva**. Taková promluva, která je zřetelně ucelená i uspořádaná, se nazývá **text**. Navzdory vžitému významu obou termínů mohou být jak promluvy, tak texty v podobě mluvené i psané.

3.7 Genetická klasifikace jazyků

Jazyků vzniklo mnoho, v závislosti na kulturním vývoji jednotlivých lidských populací. Souhrn současných i již vymřelých jazyků světa lze podrobit **genetické klasifikaci jazyků** (třídění podle příbuznosti). Příbuzné jazyky tvoří určitou jazykovou rodinu, která se dále dělí: zpravidla na větve, jež se ještě štěpí na skupiny. Kvůli potřebě větší přehlednosti se kritérium příbuznosti kombinuje s kritériem geografickým a odtud se uvádí, že na světě aktuálně existuje dvacet jazykových oblastí.

3.8 Složky jazyka, jazykověda a její disciplíny

Jazyk lze členit několika způsoby na jednotlivé složky, jimž odpovídají i badatelské **disciplíny jazykovědy (lingvistiky)**. Uvádíme jeden z možných přehledů:

3 hlavní složky jazyka:

1. **Zvuková podoba**: Zkoumají ji **fonetika** a **fonologie**; pravopis (ortografie) je soubor pravidel pro zápis mluveného jazyka;

2. **Slovní zásoba**: zkoumají ji především **lexikologie**, **slovotvorba** a **sémantika**;

3. **Gramatika** (mluvnice; stavba jazyka a její pravidla): zkoumají ji především **morfologie** (tvarosloví; nauka o druzích i tvarech slov) a **syntax** (skladba; o větných celcích).

Z dalších jazykovědných oborů se pozornost soustřeďuje zejména na **etymologii** (o historickém původu slov), **dialektologii** (o nářečích, tedy územních dialektech) a **stylistiku** (o používání jazyka při tvorbě textů).

4. Pár úvodních slov o češtině

Čeština patří mezi **jazyky západní skupiny slovanské větve indoevropské jazykové rodiny**. Český jazyk se konstituoval **kolem r. 1000 n. l. v Českých zemích**. Uvádí se, že česky jako mateřštinou mluví asi 10,7 milionu lidí a dalších asi 2,5 milionu používá češtinu jako svůj druhý jazyk; češtinou tedy plynně hovoří zhruba 13 milionů lidí, z nichž drtivá většina žije v České republice. V zahraničí češtinu používají jako druhý jazyk skupiny českých vystěhovalců i jejich potomků (od Slovenska, Rumunska a Ukrajiny přes Rakousko a Německo až po Velkou Británii, Spojené státy, Kanadu, Argentinu aj.).

Čeština má bohatou historii, rozsáhlou slovní zásobu, dlouhou tradici hodnotné literární tvorby a může se vykázat i mezinárodně ceněnými výsledky jazykovědného a literárněvědného bádání (především z 1. poloviny 20. století).

1. Zvuková a písemná podoba:

Čeština má jen **5 samohlásek** (každou z nich v krátké i dlouhé podobě), ale **mnoho souhlásek** (včetně unikátní hlásky *ř*). České souhlásky podléhají **asimilaci** (spodobě) **znělosti**.

Čeština má stálý **přízvuk** na 1. slabice slova (případně předložkového spojení).

Mluvená čeština se územně dělí na **nářečí**.

Čeština užívá jako písmo **latinku**, jejíž některá písmena jsou doplněna **diakritickými znaménky**. Pravopis je především fonologický (vychází ze základní zvukové podoby slova), avšak též respektuje stavbu slov.

2. Gramatika:

a) Morfologie:

Čeština je **flektivní jazyk**: jeho slova vstupují do vzájemných vztahů v textu především prostřednictvím svého ohýbání – tedy tvorby tvarů.

Česká slova se rozdělují do **10 slovních druhů**, jež lze seskupit takto:

I. Slovní druhy **ohebné**:

A. Slova **skloňovaná** (jména):

1. podstatná jména;
2. přídavná jména;
3. zájmena;
4. číslovky;

B. Slova **časovaná**:

5. Slovesa;

II. Slovní druhy **neohebné**:

6. příslovce;
7. předložky;
8. spojky;
9. částice;
10. citoslovce.

Ohebná slova vyjadřují **dvojí číslo**.

Jména dále mají **7 pádů** a rozřazují se ke **3 jmenným rodům**. **Slovesa** vyjadřují – také kromě čísla – **trojí osobu, trojí způsob, tři základní časy, dvojí slovesný rod a dvojí vid**.

Čeština má však v menší míře i znaky jazyků, které flektivní nejsou: některé tvary českých slov jsou společné více pádům a doplňujeme je předložkami apod.

b) Syntax:

Syntaktický jazykový útvar, který obsahuje základní, relativně jednoduché sdělení, se označuje jako **větný celek**. Jeho **písemná podoba** zpravidla začíná velkým písmenem (na začátku prvního slova) a končí některým z interpunkčních znamének.

Větné celky jsou dvojího druhu a tyto druhy se rozlišují (až na výjimky) podle počtu přísudků:

- a) **Věta** (jeden přísudek);
- b) **Souvětí** (více přísudků).

Ve **větech** jednotlivá slova či slovní spojení hrají roli **větných členů**, jimiž jsou:

A. Základní větné členy:

1. přísudek (nejdůležitější větný člen);
2. podmět;

B. Rozvíjející větné členy (každý z nich mluvnicky závisí na jiném – řídicím – větném členu, přičemž tento vztah nejčastěji identifikujeme tak, že z textu vytváříme smysluplné otázky a odpovědi: větným členem řídicím se ptáme a větným členem závislým odpovídáme):

3. přívlastek (PK);
4. předmět (PT);
5. příslowecné určení (PU);
6. doplňk (D).

V **souvětích** se vyskytují – v různých počtech – **věty hlavní** a **věty vedlejší**.

Věta hlavní mluvnicky nezávisí na žádné jiné větě v souvětí; může ovšem na ní záviset věta vedlejší. Věta hlavní je vždy větou řídicí, věta vedlejší je vždy větou závislou, ale někdy může být zároveň větou řídicí pro jinou vedlejší větu (podobný systém existuje i mezi větnými členy ve větě).

Každý větný člen může být rozšířen do podoby **vedlejší věty příslušného druhu**. V jednom větném celku jsou věta hlavní a na ní závislá věta vedlejší spojeny vztahem **hypotaxe**, spojení vět na sobě nezávislých se označuje jako **parataxe** a mezi takovými větami existuje **významový poměr**: slučovací, stupňovací, odporovací, vylučovací, důvodový, důsledkový, vysvětlovací.

Český **slovosled (a větosled)** je určován především **aktuálním členěním**, tedy zřeteli k obsahu sdělení a k záměru mluvčího, méně již zřeteli mluvnickými.

3. Slovní zásoba:

Slovní zásoba se **obohacuje**:

- a) vznikem **nových významů** již existujících slov;
- b) **přejímáním slov** z jiných jazyků;
- c) tvořením **víceslovných pojmenování**;
- d) **tvořením nových slov**.

Ta podoba jazyka, která je kodifikována ve slovnících, gramatikách a jiných podobných odborných dílech, se označuje jako **jazyk spisovný**: je určen pro veřejnou, obecně srozumitelnou komunikaci.

5. Otázka spisovnosti – je to fakt tak důležité?

5.1 Co to je spisovnost a k čemu slouží

Pojem *spisovnost* v jazyce náleží projevům psaným i mluveným. Pokyn *Mluvte spisovně!* totiž není nesmyslný. Vztahuje se k situaci, kdy autor a příjemce textu nejsou spolu v úzkém osobním kontaktu (dopis, kniha, přednáška), takže jako čtenáři či posluchači se nemůžeme autora bezprostředně zeptat, pokud bychom něčemu nerozuměli. Základním smyslem spisovného vyjadřování tedy je takovým nedorozuměním předcházet. **Spisovná vrstva jazyka** se proto vyznačuje **3 hlavními rysy**:

1. je sdělná **pro všechny** uživatele jazyka (neobsahuje zvláštnosti regionální, sociální apod.);
2. je relativně **systematická** (takže skýtá jen málo příležitostí k nejasnostem);
3. je ve vysoké míře **estetická** (budí zájem o text přiměřenou bohatostí i pestrostí užitých slov).

5.2 Vrstvy slovní zásoby

Vrstvy slovní zásoby jsou tyto (některá slova ovšem mohou být řazena do více vrstev):

A. Spisovná čeština:

1. **Slova knižní** (určená pro nevšední, zejména velmi oficiální, slavnostní apod. příležitosti): *aneb, dáti, jenž, kráčet, luna, neskonaly, odvětit, počín, stár, trýzeň*;

2. **Historismy** (označují historické, již fakticky neexistující reálie): *forman, halapartna, lenní, píď, nestát za zlámanou grešli*;

3. **Archaismy** (zastaralé výrazy pro stále existující skutečnosti): *arci, drahný, hrdobce, kabátec, nemít kouska citu, peku, šenkýřka, vyňatá slova*;

4. **Odborné výrazy** (termíny): *anesteziologicko-resuscitační, artefakt, generovat, kultivar, lokalita, trestní právo, vodoteč, zatrubnit*;

5. **Publicismy** (z mediální sféry): *běh na dlouhou trať, deklarovat úmysl, filozofie zpracování odpadu, grilovat ministra, kočkopes, první dáma, šedá eminence, vysílat signály*;

6. **Poetismy** (básnické novotvary): *červotočivé světlo, podnebesí, smuténka, Štuclinka a Zachumlánek, zimohrádek*;

7. **Slova neutrální** (běžná při každé příležitosti): *ale, at', dům, letní, nikdo, obědvat, prásk, remíza, šest, tudy, vlak, za*;

8. **Slova hovorová** (mají znaky spisovnosti, ale jsou určena pro spíše neformální komunikaci – většinou ústní, ale někdy i písemnou); hovorovost se projevuje:

a) **ve slovní zásobě** (*fotit, koukat, lítat, míň, obýván, propiska, táta*);

b) **ve tvarech** (*můžu, umyju, vyhazujou, komunisti*);

c) nebo **ve slovních obratech** (*jsi mimo mísu, nedělej vlny, to dáš*).

B. Nespisovná čeština:

1. **Interdialekty** (nadrážecí): především **obecná čeština** (vznikla jako rozšířené středočeské nářečí; *řek sem, že tvuj je bílej talíř s polívkou u vokna*) a **obecná hanáčtina** (ze střední Moravy; *letošek mámê za sebó; to si neporóčite – co má bêt, to přênde*);

2. Nářečí (územní dialekty): *Jardo Macků, seš takovej lícnej chasník, udělej něco: v tej tátovo kúči vylez na špršle a roužni;*

3. Sociolekty:

a) Profesní mluva (vytvářená profesionály v daném oboru, u některých tematických oblastí – doprava, elektronika apod. – proniká dokonce i do spisovné češtiny): *courák* (doprav.), *jipka* (zdrav.), *odstíhat* (krimin.), *šalovat* (staveb.), *vytunit* (eltech.);

b) Slangy (dialekty zájmových skupin, např. slang sportovní, studentský, kutilský apod.): *bedna*, *minela*, *jet na krev*; *matyka*, *potítka*, *dobře ty*; *š'áva*, *temovat*, *vercajk*;

c) Některé další sociolekty, zpravidla vymezené kombinací územního, věkového a sociálního hlediska, např.:

brněnský hantec: *Vyhópne ráno borec z betle, hodí čučku z vokna a zgómne, že zoncna rumpluje;*

pražština (záměrně nedbalá – „cool“ [ku:l] – mluva z pražských středních vrstev; jde vlastně o variantu obecné češtiny): *Helé*, *koukěj*, *Simča má novou trvču, páč jede na dovču;*

maminkovština (mluva matek – především ze středních vrstev – na mateřské dovolené): *ráno jsme se napapinkali a pak trošku blinkali, ale ted' už si mimíska vzal manža;*

4. Argot: původně tajná mluva kriminálních živlů (*benga*, *chlupatý*, *elpaso*, *káča*, *stříkačka*, *tunelář*, *naprášit*, *na peří neřřím* – *nejsem žádná stará smažka*), dnes se rozvíjí i v běžné komunikaci a zahrnuje výrazy obecněji srozumitelné, ale – vlivem silné metaforičnosti apod. – přijatelné hlavně ve velmi neformálním prostředí (*koupím barák za pět míčů*).

Ovládat **vyjadřování v jednotlivých jazykových vrstvách** je důležité z několika důvodů: **(a)** dáváme najevo, že se v dané oblasti komunikačně i znalostně pohybujeme s **jistotou**, **(b)** snáze se začleníme do příslušné **sociální skupiny** uživatelů jazyka a **(c)** zároveň **usnadňujeme předávání informací**, protože naši partneři očekávají vyjadřování právě v rámci dané vrstvy (např. některá typická slovní spojení si domýšlejí dopředu již podle předchozích či prvních slov apod.).

5.3 Slova příznaková

Vlastnost, kterou se slovo (slovní spojení) zařazuje do každé jazykové vrstvy kromě vrstvy neutrální spisovné, se nazývá **příznak**. Pokud takové slovo použijeme v textu, který jako celek náleží do jiné jazykové vrstvy, pak způsob, jakým takové slovo v textu vyniká, nazýváme **příznakovost**.

Příznakovost se uplatňuje **dvojm způsobem**:

(a) jako nechtěný doklad komunikační neobratnosti; *Jaký máte dojmy z našeho přednáškového cyklu? Když pečlivě analyzujete text, hnedka zjistíte, kde se autor mylí.*

(b) jako záměrný způsob obohacujícího ozvláštňení textu: *V našem městě jsou dva bijáky a v obou se hraje velice skvostně.*

5.4 Slova expresivní (emočně zabarvená)

K běžné mezilidské komunikaci patří také **emoce**, tedy osobní (subjektivní) **prožitky libosti (sympatie) a nelibosti (averze)**. Libé prožitky označujeme jako emoci kladnou (pozitivní), nelibé prožitky jako emoci zápornou (negativní). Emoce ovlivňují přirozeně i **výběr a užití slov** či slovních spojení – obecně **jazykových prostředků**.

Prakticky v každé **jazykové vrstvě** můžeme nalézt slova emočně (citově) zabarvená; označujeme je jako **slova expresivní**. Nesou **příznak kladný či záporný**. V jejich výběru a užití se odráží **postoj, hodnocení, city a vůle mluvčího**. Např. v neutrální jazykové vrstvě najdeme protikladnou dvojici *domek* x *barabizna* nebo *důsledný* x *pedantský*.

Ovšem velmi často se stává, že členy takové dvojice expresivních výrazů zařazujeme do různých vrstev: *tatínek* (pozitivní výraz z neutrální jazykové vrstvy) x *tat'ka* (pozitivní výraz hovorový) *fotr* (negativní výraz obecně český).

Vulgarismy (sprostá slova):

Vulgarismy jsou **společensky ofenzivní** (agresivní) **slova** (lat. *vulgaris* = *všední, davový*). Jejich **užívání v promluvě** je motivováno nejčastěji (a) bořením obecně předpokládaného respektu (úcty, ohledu, ostychu apod.), (b) protestem proti tabuizaci (obecně sdílenému vylučování témat a slov z komunikace), (c) ventilací agresivního nutkání, (d) snahou o působivé, ostré a široce sdělné vyjádření, nebo dokonce (d) posilováním sociální pozice mluvčího (ve společnosti, která je takto nastavena).

Vulgarismy nejsou považovány za zvláštní jazykovou vrstvu, neboť se předpokládá (doufejme, že oprávněně), že v komunikaci nevytvářejí souvislé promluvy, ale vyskytují se jen jako víceméně **ojedinělá příznaková slova**.

Vulgarismy jsou nadčasově oblíbené, a proto představují vcelku trvalou část slovní zásoby a jejich etymologické zkoumání není bez zajímavosti. Tematicky mezi vulgarismy převažují slova či slovní spojení týkající se hospodářských zvířat, fyziologických procesů, sexuality, mentální zdatnosti apod.

Snadno tedy přijdeme na to, která vulgární slova jsou odvozená od pojmenování pro výkal hovězího dobytka, jaký slovesný vulgarismus souvisí se starým anglickým výrazem *scharn* [šarn] (hnůj), která zvukomalebná slova označují únik střečních plynů, močení nebo zevní ženské pohlavní ústrojí, jaká slova související s kurovitou drůbeží posunula svůj význam k označení prodejné ženy a nepříjemného muže, který zkomolený německý výraz znamenající *domeček* se v češtině používá pro vulgární pojmenování záchodu, jakým výrazem pro nesrozumitelně blábolícího jedince označujeme hloupého člověka.

Podmnožinu vulgárních slov tvoří **nadávky**: hrubá, urážlivá osobní oslovení či pojmenování. Kromě slov odvozených z výše uvedených a jim podobných příkladů se setkáváme s využíváním výrazů, jež bývají v jiných souvislostech neutrální.

Tak třeba povrchní posouzení vlastností obecně známých zvířat může vést ke zjednodušeným, ale vžitým charakteristikám. Například pachová výraznost prasat způsobila, že člověk nepořádný, nehygienický, neestetický apod. může být označen jako *prase*, *čuně*, *prasák* apod.; ovšem za použitím výrazu *kanec* se může skrývat i pozitivní hodnocení sexuální výkonnosti.

Asi nejobvyklejší českou nadávkou v mužském rodě je *vůl* (původně – v neutrálním významu – vykastrovaný býk, určený k tahu). Ovšem v pokleslé podobě mluvené češtiny se z hanlivého oslovení (*ty*) *vole* stal parazitní výraz bezděčně signalizující komunikační neobratnost či nerozhodnost (artikulačně zjednodušeno až do podoby [voe]). Jindy však dochází k omylu v duchu hyperkorektnosti (chybného úsilí o správnost): slovo *vepř* není „spisovnou“ variantou *prasete*, ale označuje vykastrovaného kance (určeného pro masný chov).

Nanejvýš nežádoucí jsou nadávky vzniklé zneužíváním původně odborných (dnes ovšem již zpravidla překonaných) výrazů pro jedince s poruchami intelektu: *debil*, *dement*, *idiot*, *kretén*.

Nepříjemné jsou také nadávky na adresu národní příslušnosti (*čobolák*, *rusák*, *skopčák*).

Osvědčenou strategií pro kultivovaného mluvčího je **substituce (nahrazení) vulgarismu** jiným, společensky přijatelným způsobem; pozitivní vedlejší efekt vzniká, když posluchači/čtenáři ocení kromě absence vulgárnosti ještě navíc autorovu zdrženlivost a vynalézavost.

Tak se běžně používají slova částečně zvukově shodná s nežádoucí předlohou (*do prkýnka*, *do pytle*, *kurník*, *průšvih*). Jindy se vulgarismus nahradí (rádoby) odborným výrazem (*rektální alpinista*).

Leckteří čeští spisovatelé uvádějí vulgarismy v jejich nářeční, méně známé, a tedy přijatelnější variantě (*ty jsi vyscaný jak d'ura do sněhu*).

6. Způsoby obohacování slovní zásoby

6.1 Příčiny změn ve slovní zásobě

Jazyk je lidský výtvar, a tak samozřejmě odráží **vývojové změny ve způsobu života** lidí na úrovni nadnárodní, národní, regionální, skupinové i individuální.

Nejcitlivěji tu reaguje právě **slovní zásoba**. V zásadě se neustále **rozšiřuje**: některá slova a slovní významy sice z užívání mizí, ale mnohem více slov a jejich významů přibývá. Záleží ovšem také na frekvenci (četnosti) používání: poučení a kreativní mluvčí dokáží z tohoto vývoje těžit, a dokonce jej i obohatit, ale v některých druzích jazykové komunikace se nynější vyjadřování naopak trivializuje a jeho úroveň upadá.

6.2 Vznik nových významů již existujících slov

6.2.1 Obecná charakteristika

Nejúspornějším, a tedy z hlediska **jazykové ekonomie** nejvýhodnějším způsobem obohacování slovní zásoby je proces, kdy **dosavadní, již existující slova** získávají kromě svého původního významu **ještě význam nový**. Dochází k tomu tak, že **vžitě, vlastní pojmenování se přenes**e jako pojmenování nevlastní **na nově označovanou skutečnost**.

Tento proces má **3 hlavní podoby: metaforu, metonymii a ironii**.

Poznámka: Metafora, metonymie a vlastně i ironie se mohou vyskytovat **ve dvou prostředích**:

a) v běžné každodenní komunikaci: tam mají všeobecně sdílenou a široce známou podobu, a jedná se tedy o pojmenování **lexikalizovaná**;

b) v umělecké literatuře: tam jsou jedinečným výsledkem tvorby talentovaného, zpravidla profesionálního autora, a jedná se tedy o pojmenování **aktualizovaná**.

Upozornění: Metafora i metonymie neobsahují **spojku jako**; ta se vyskytuje nikoli u přenesených pojmenování, ale u **přírovnání: den jako malovaný** (přírovnání) X *malovaný den* (metafora).

6.2.2 Metafora

Metafora je přenesení pojmenování z jedné skutečnosti na druhou **na základě** jejich vzájemné (vnější) **podobnosti**. Používá se u skutečností konkrétních (smyslově vnímatelných) i abstraktních.

Podobnost se může týkat **tvaru** (*zub v ústech* → *zub u pily*; *list ze stromu* → *list papíru*), **vzhledu** (*kočičky s koťaty* → *větev kočiček*; *plášť do deště* → *plášť kužele*), **barvy** (*citronová kůra* → *citronová šála*; *krvavý biftek* → *krvavý západ slunce*), **umístění** (*vrásčité čelo* → *čelo závodu*; *pata nohy* → *pata hory* *lúpatí!*), **rozsahu** (*širé moře* → *moře času*; *vidět kapku vody* → *mít kapku štěstí*), **funkce** (*přemýšlivá hlava* → *hlava státu*; *bubínek s paličkami* → *ušní bubínek*), **povahy** (*beran a ovce* → *tvrdohlavý beran*; *kočka na plotě* → *bráchova nová kočka*), **kvality** (*těžký náklad* → *těžká práce*; *široká cesta* → *široké zájmy*), **materiálu** (*železná hrábě* → *železná vůle*; *zlaté ručičky u hodinek* → *zlaté české ručičky*), **smyslových vjemů** (*ostrý nůž* → *ostrý obraz*; *chladný kov* → *chladné přijetí*) ...

O čase se můžeme vyjadřovat jen metaforickými obraty primárně souvisejícími s děním v geometrickém prostoru: *noc uplynula, představení už běží, prázdniny jsou za dveřmi*.

Zvláštní druhy metafor:

a) personifikace: děje i vlastnosti charakteristické pro člověka jsou přisuzovány skutečným neživým (*houbička saje, lék pomáhá, motor naskočil, slunce vychází*);

b) eufemismus (zjemnění): *odešel navždy* (= zemřel), *odklonili miliony na svůj účet* (= pololegálně si přivlastnili cizí peníze);

c) dysfemismus (zhrubění): *tohle mu nežeru* (= nevěřím mu), *starej chrní* (= manžel spí).

Mnoho metafor vzniklo nedávno: *hejtman Jihočeského kraje, naše doména, práce s myší, počítač kleknul, spadla síť, tohle koření v polévce mě baví, vymazlená kavárna.*

6.2.3 Metonymie

Metonymie je přenesení pojmenování z jedné skutečnosti na druhou na základě jejich vzájemné (vnitřní) souvislosti.

Metonymie se týká pouze **podstatných jmen**. Vyskytuje se především v těchto **případech**:

a) pojmenování děje se přenáší na **osobu/osoby**: *hlídka* (hlídková činnost → hlídkující lidé: *od půlnoci mám v táboře hlídku* → *právě kolem nás přešla hlídka*), *vláda* (vládnutí → sbor ministrů nebo také jejich zasedání: *vláda Karla IV.* → *prezident republiky jmenoval novou vládu; tento návrh přednesu na nejbližší vládě*), *rada* (poučení → poradní nebo řídicí sbor), *obrana* (herní činnost → hráči na postu obránců);

b) pojmenování děje se přenáší na jeho **výsledek**: *psaní, stavba, učení, sběr*;

c) pojmenování děje se přenáší na **místo**, kde k ději dochází: *zastávka, přejezd, soutok*;

d) pojmenování vlastností se přenáší na jejich **nositele**: *mládí, samota, sladkost*;

e) pojmenování materiálu se přenáší na **výrobky**: *plechy* (→ druh hudebních nástrojů v orchestru), *zlato* (→ šperky), *olej* (→ obraz malovaný olejovými barvami);

f) pojmenování místa se přenáší na **obyvatele, pracovníky apod.**: *celý svět užasl, naše škola zvítězila, úřad práce rozhodl*;

g) pojmenování autora se přenáší na jeho dílo: *poslouchám Mozarta, miluju Němcovou, koupil jsem nového Ladu*;

h) pojmenování místa se přenáší na **událost**, která se tam stala: *České země po Bílé hoře; pro Českoslováky byl Mnichov osudovým mezníkem*;

i) pojmenování osoby se přenáší na **skutečnost**, s jejímž **vznikem** souvisela: patří sem zejména fyzikální jednotky *watt* (podle Jamese Watta [džeimze uota]), *volt* (podle Alessandra Volty), *pascal* (podle Blaise Pascala [bléze paskala]), ale také pojmy jako *rentgen* (podle německého fyzika Wilhelma Röntgena) nebo *bojkot* (podle irského podnikatele Boycotta [boi'kota]);

j) pojmenování místa se přenáší na **typ produktu**, který tam vznikl: *eidam* [aidam; eidam], *kaolín, manšestr, pergamen, plzeň, šampaňské*; čeština odlišuje tyto metonymické významy od původních také pravopisně: malým počátečním písmenem a někdy i zjednodušením písemné či zvukové podoby.

Zvláštním případem metonymie je synekdocha: spočívá v přenášení pojmenování mezi celkem a částí, a má 2 podoby:

a) přenos pojmenování části na celek: *kolo* (→ jízdní kolo), *malina* (→ celý keř maliník), *ořech* (→ celý strom ořešák královský), *Londýn oznámil, že...* (→ britská vláda oznámila...), *musím živit čtyři hladové krky* (→ čtyři členy rodiny), *vrátil se k rodinnému krbu* (→ domů);

b) přenos pojmenování celku na část: *len* (celá rostlina len setý → textilní vlákno jen ze stonku), *tabák* (celá rostlina → jen nasušené listy).

Metafoře a metonymii jsou blízké **rozšiřování a úžení významu slov**: *vůz* (selský vůz tažený koňmi → také osobní automobil) x *zbraň* (jakákoli zbraň → jen puška nebo pistole).

6.2.4 Ironie

Ironie je přenos pojmenování na skutečnost opačného významu: cílem je zjemnit/zesílit vyjadřování nebo poukázat na absurdní povahu reality, to vše vždy se záměrem vyvolat komický (až výsměšný) účín. Nejčastěji se používá kladné hodnocení místo záporného (*ty rozbité talíře, to se vám opravdu povedlo*), méně obvyklý je opačný postup (*jednička z češtiny fakt nehrozí*).

6.3 Přejímání slov do češtiny z cizích jazyků

6.3.1 Obecná charakteristika

Jedná se o druhý nejčastější způsob rozšiřování slovní zásoby. Poznámka: V hyperkorektním pojetí se rozlišují *slova cizí* (*football* [futbo:l]) a *slova přejatá* (*fotbal*). Ale v běžné řeči si vystačíme s prvním pojmem (ostatně, příslušné slovníky se zásadně označují jako *slovník cizích slov*). Vyskytuje se ovšem ještě výraz *slova zdomácnělá* (*cibule, kniha, župan*): to jsou slova původně cizí, která se však natolik přizpůsobila češtině, že jejich původ dnes odhalí již jen zasvěcený mluvčí.

6.3.2 Slova z pravěku

Na českém území nejstarším národem, z jehož jazyka se dodnes dochovala **některá slova**, byli **Keltové**. Keltové u nás žili v **mladší době železné** (tedy v **době laténské; asi 500 př. n. l – přelom letopočtu**). Podle keltského kmene **Bójů**, který sídlil **mj. v Českých zemích**, vzniklo první známé pojmenování Čech – **Bohemia**. Keltského původu jsou slova *kladivo, klec, sluha, těsto*...

6.3.3 Slova ze starověku

Kultura starověkých Řeků (hovořících řecky) a **starověkých Římanů** (národa z Itálie hovořícího latinsky) se souhrnně označuje pojmem *antika* (kultura nejstarších evropských států; latinsky *anticus* [antikus] = *starobylý*).

Z řečtiny a latiny pochází řada českých slov. Musíme ovšem rozlišovat:

a) slova antického původu, která **do češtiny** pronikla hlavně **ve středověku** (český starověk neexistoval), a to jednak z antických jazyků přímo, jednak prostřednictvím němčiny, francouzštiny, italštiny apod.: *císař* (z lat. *caesar* [cézar]), *doktor* (z lat. *doctor* [doktor]), *kostel* (z lat. *castellum* [kastelum]), *kříž* (z lat. *crux* [kruks]), *melodie* (z řec. *melodía* a pak lat. *melodia*), *papež* (z lat. *papa*), *typ* (z řec. *týpos* a pak lat. *typus*), *žák* (z řec. *diákonos* a pak lat. *diacus* [diákus]);

b) slova antického původu, která se do češtiny zařadila až v **moderní době**: *demokracie, magistrát, politika*...

c) velkou část internacionalismů: slov uměle vytvořených až poměrně nedávno z řeckého či latinského základu (nebo z kombinace obou): *automobil, prenatální, suplovat, telefon, video*...

Křesťanské náboženství – vzniklé ve starověku – se opírá o svatou knhu Bibli, jejíž většinová část Starý zákon byla napsána v hebrejštině. Díky křesťanství pronikla z **hebrejštiny** do češtiny slova *aleluja, amen, mesiáš, moloch, satan, sobota, tábor*...

6.3.4 Slova z evropského středověku a raného novověku

Rozvoj středověké společnosti, založené na hradech, rytířích, šlechtě, poddaných sedlácích a prvních postantických městech, se v českém prostředí odehrával pod silným **německým kulturním vlivem** – samozřejmě aniž by český stát ztratil svoji politickou svébytnost.

Odtud do češtiny pronikla z **němčiny** – s jazykovou úpravou – slova jako *král* (podle významného evropského panovníka, císaře *Karla I. Velikého*), *rytíř* (z německého *der Ritter* [ritə]), *šlechta* (srovnej s něm. *das Geschlecht* [gəšlecht] = *rod*), *forman* (z něm. *der Fuhrmann* [fu:əman]), *Vánoce* (z něm. *das Weihnachten* [vainachtən]), ale také *děkovat* (z něm. *danken* [dankən]), *muset* (z něm. *müssen* [müsən]) atd. Později, v době rakouské nadvlády nad Českými zeměmi, se počet českých slov německého původu rozšiřoval o výrazy technické (*barva, cihla, drát* /podstatné jméno/, *panciř, šablona*), profesní nebo slangové (*flaška, luftovat, mašinfira, šuple, vercajk*) apod.

Francouzština a italština přinášely slova spojená s kulturně vysokým způsobem života: *citron, galerie, komoda, koncert, kostým, opera, oranžerie, parfém, piano, repertoár*...

6.3.5 Slova ze vzdálenějších jazyků

Éra zeměpisných objevů, vytváření koloniálních říší, ale také rozsáhlejší cestování do odlehlých zemí za nejrůznějším účelem přinesly do české slovní zásoby řadu nových slov z **jazyků vzdálených národů**. Některá slova označují exotické reálie: *bambus* (z malajštiny), *iglú* (z eskymáckého jazyka), *jóga* (z hindštiny), *suši* (z japonštiny), *šimpanz* (z jazyka afrických černochů). Význam jiných slov se rozšířil – i v přenesených pojmenováních – také na skutečnosti z našeho světa: *amok* (z malajštiny), *džungle* (z hindštiny), *kanoé* (z indiánských jazyků), *nirvána* (ze staroindických jazyků), *papuče* (z perštiny), *tabu* (z polynéských jazyků) ...

V moderní době se šíří některá slova ze **severoevropských (skandinávských) jazyků**: *sauna*, *skanzen*, *slalom*; navíc když dnes někteří čeští novináři píší o politických názorech, které považují za správné, tak jejich nositele označují pojmem *elfové* (hodní skřítki), zatímco nositele názorů, s nimiž sami nesouhlasí, označují slovem *trollové* (zlí skřítki).

6.3.6 Slova ze slovanských jazyků

Mnoho českých slov pochází z jazykového prostředí vývojově nám nejbližšího, tedy z jiných slovanských jazyků. Z **ruštiny** vznikla slova *lyže*, *pestík*, *samizdat*, *vzduch*, *vesmír*..., z **polštiny** *okres*, *svišť*, *zdroj*, *žralok*..., z **jihoslovanských jazyků** *brynza*, *fujara*, *lastura*, *snacha*...

Zvláštní případ představují **přejímky ze slovenštiny – slovakismy**. Již od 19. století mnohé kulturní osobnosti podporovaly česko-slovenskou vzájemnost: sblížování Čechů a Slováků, usnadněné tím, že **čeština a slovenština** jsou jazyky navzájem sobě **velmi blízké** a pro oba národy **dobře srozumitelné**. A v letech **1918 – 1992** (s výjimkou období 1939 – 1945) Češi a Slováci žili ve **společném státě Československu**, kde se čeština a slovenština navzájem potkávaly ve adělovacích prostředcích (médiích), v literární i písňové tvorbě, ve sportu nebo třeba díky vojenské službě.

Do češtiny tak pronikly **slovenské výrazy** *batoh*, *horko těžko*, *nad ránem*, *rozlučka*, *strážit*...

6.3.7 Nynější anglicizace češtiny

Ve 20. století angličtina zaujímala vcelku nenápadné místo mezi mnohými jazyky, jejichž některá slova – patřičně počestěná – obohacovala českou slovní zásobu. Tematicky se angličtina prosazovala např. ve **sportu** (*fotbal*, *hokej*, *volejbal*, *puk*, *gól*, *skórovat*, *aut*, *ofsajd*, *dres*, *fair play* [feə plei] ...), **dopravě** (*autobus*, *trolejbus*, *tramvaj*, *dispečer*, *kombajn*, *hausbót*...) či **moderní masové kultury** (*dabing*, *country* [kantri], *happening* [hæpniŋ], *zjednodušeně* hepenink], *jazz/džez*, *pop*...).

Od přelomu 20. a 21. století však dochází – **v češtině i v jiných jazcích** – k tak **rozsáhlému a razantnímu vlivovému pronikání angličtiny**, že se jedná o **zcela nový jev** dosud nebývalé kvality.

Často se tu hovoří přímo o **anglicizaci** dotčených jazyků a její **příčiny** jsou především tyto:

a) žijeme v době **globalizace**, která usiluje o co nejdůslednější celosvětové propojování zemí, národů, profesí apod., a logickou součástí tohoto trendu je i vzájemné sblížování jazyků – s perspektivou jediného globálního (celosvětového) jazyka;

b) angličtina se k naplnění tohoto cíle nejlépe hodí, protože se dosti rozšířila již v 19. století vlivem britské koloniální expanze a zároveň jde o jazyk ještě na střední úrovni používání vcelku **jednoduchý** (prakticky tu neexistuje skloňování a není tu ani diakritika, takže pro počítačové psaní textů potřebujeme nejmenší počet kláves);

c) slovní zásoba angličtiny má z více než 50 % původ v **latině** (menší část z tohoto podílu byla přejata přímo, většina prostřednictvím francouzštiny) a latinská slova jsou zpravidla v různých jazykových prostředích dobře srozumitelná (pro poučené uživatele); angličtina je prostě latinou dneška nebo – jinak řečeno – latina se do našeho života opět vrací, byť v anglickém převleku;

d) expanze angličtiny souvisí s aktuálním mocenským rozmachem Spojených států amerických (kde je angličtina úředním jazykem) a s komerčním i kulturním vlivem nadnárodních firem (korporací), z nichž většina s americkým prostředím alespoň částečně souvisí.

Pronikání angličtiny do našeho života má 2 základní podoby:

a) nahrazování komunikace v národním jazyce komunikací v angličtině jako v mezinárodním jazyce;

b) vliv angličtiny na podobu národního jazyka.

Ačkoli oba jevy mají řadu **výhod**, existují i **rizika**:

a) angličtina jako mezinárodní jazyk se **trivializuje** (zjednodušuje) ve výslovnosti, gramatice i obsahu vět; a zjednodušování jazyka samozřejmě vede k jednoduchému myšlení;

b) nemírné užívání angličtiny namísto mateřštiny **deformuje** či přímo **likviduje** některé rysy dotčeného národního jazyka, což vede k oslabování jeho systémovosti, a může se tak snižovat jak jeho vyjadřovací schopnost, tak dovednost zejména mladé generace číst v mateřštině s porozuměním starší jazykově a obsahově náročnější texty.

V českých médiích jsou již zcela běžné věty typu *About You: Móda online od více než 1500 top značek*. Takové hybridní mísení dvou jazyků v jednom textu se odborně označuje jako **makaronština**.

Patrně prvním oborem, do něhož angličtina nyní masivně pronikla a z něhož se šíří dále do společnosti, jsou **informační a komunikační technologie**: anglickou zkratkou často jen IT [ai ti:] (odtud i slangové pojmenování profese *ajťák*). Běžně již používáme výrazy jako *bluetooth* [blu:tu:θ], *email* [i:meil] (v angličtině ovšem *e-mail*), *software* ['soft,weə, zjednodušeně softvér] ... Mnohá slova byla počestěna, aby dobře vplynula do českého hláskosloví i tvarosloví: *esemeska, fleška, komp, lajkovat, mobil, noťas, skajpovat, vygúglit, wifina*... Najdeme tu také příklady jazykového vtupu: *brouzdat* (z angl. *browse* [brauz]) *po internetu, heknout* (z angl. *hack* [hæk]) *stránky*.

V mnoha oblastech jsou anglické výrazy preferovány, protože jsou mnohem **stručnější** než odpovídající český pojem: *all inclusive* [o:l in'klu:siv] místo *hotelový pobyt se všemi službami v ceně ubytování*; *play off* [plei of] místo *vyřazovací část sportovní soutěže*, *showroom* ['šou,ru:m] místo *prodejní hala*; *cash* [kæš] místo *hotově*.

Od stručných anglických výrazů se také dobře **odvozují** jiné slovní druhy: *catering* [keitəriŋ, zjednodušeně *keterink*] → *cateringový*; *upgrade* [,ap'greid] → *upgradovat*.

Anglický výraz může souviset rovněž s **rozšířením nebo zúžením významu**. Tak prodejny s *turistickými potřebami* už dávno nabízejí *outdoorové* ['aut'do:rové] *vybavení*, které se hodí nejen pro klasickou turistiku, ale obecně pro jakékoli pobyty v přírodě, od zážitkových aktivit až po adrenalinové sporty. A naopak slovo *notebook* [nəutbuk] se v češtině používá výhradně pro *přenosný počítač*, ačkoli v rodné angličtině toto slovo znamená také *papírový zápisník* či *diář*.

Jindy ovšem má zařazování anglických výrazů do českého textu **jinou motivaci** – ta často vyplývá z účelově šířené představy, že český kontext je méně hodnotný než kontext zahraniční, mezinárodní či nadnárodní. Konkrétně se ve vyjadřování jedná o tyto typy situací:

a) terminologizace: používání anglických výrazů místo vžitých českých pojmů má vytvořit zdání vysoké odbornosti: *bodybuilding* ['bodi,bildiŋ] místo *posilování* či *kulturistika*; *overhead* [əuvəhed] *projektor* místo *zpětný projektor*;

b) intelektualizace (údajná; může jít pouze o snobizaci): *esenciální* (z anglického latinismu *essential* [i'senʃl]) místo *podstatný, hlavní*; *cut off score* [kat of sko:] místo *hranice úspěšnosti*;

c) nobilitace (reputační povýšení): nejčastěji v zaměstnáních (tedy v *pozicích / positions* [pø'ziʃəns]): *headhunter* ['hed,hantə] místo *náborář*; *HR specialist* [ejča: speʃəlist] místo *personalista*; *sales representative* [seilz ,repi'zentətiv] místo *obchodní zástupce*;

d) posilování sociální stratifikace: anglicizace češtiny je považována za projev či nástroj společenské prestiže, přičemž vysoká frekvence obecně málo srozumitelných anglicismů poailuje bariéru mezi údajnou elitou a společenskými vrstvami leckdy považovanými za nízké (vzdělanostně, příjmově, věkově apod.): *tento lowbudgetový [ləubadžitový] projekt podporuje streetartové [stri:ta:tové] instalace; letíme do New Yorku [nju:'jorku] na brandové outlety [brændové autlety].*

Někdy se stává, že slovo přejaté do češtiny již před delší dobou **pozmění nyní svůj význam** pod tlakem aktuálního anglicismu. Tak slovo *rutina* [rutyna] dlouho znamenalo *dovednost získanou častým opakováním (lékařská rutina)*, zatímco nyní jde především o *sled běžných denních činností při hygieně a v domácnosti* (z angl. *daily routine* ['deily ru:'ti:n]). A nejsoučasněji se mění význam slova *respekt*: původně a dlouhodobě to byla *úcta spojená s pocitem strachu (učitel si ve třídě zjednal respekt)*, dnes jde především o *úctu spojenou s uznáním, či dokonce obdivem* (podle angl. *my highest respect* [mai 'haiəst ri 'spekt])

Angličtina při pronikání do češtiny ovšem přináší i oběti (nejdřív výslovnostní). Je sice v pořádku, že jako kdysi *foťbal* dopadl nyní třeba *supermarket* a jinde nevádí ani jen přibližná náhrada anglických hlásek, ale existují i problematičtější situace. Původem anglické papírové skládačky *puzzle* [pazl] (= hlavolam) se v běžné české mluvě začaly vyslovovat [pucl] – chybně (a dětsky) podle italštiny; a leckdo i dnes zápasí s případy, jaké představují např. sýr *cottage* (správně [kotidž]), citrusové ovoce *grapefruit* ([greipfru:t]; lépe jen *gřep*) nebo koblihy *donuty* (správně [dəunaty]) ...

Na příkladu angličtiny si můžeme ukázat i **další způsoby**, jakými se jazyky ovlivňují. U slovní zásoby se jedná hlavně o kalky. **Kalk** je výraz, jenž vznikl doslovným překladem z cizího jazyka. Asi nejdelším takovým kalkem v češtině je větička *Mějte hezký den!* (*Have a nice day*); sentence se stala světově ironizovaným příkladem pseudovstřícné komunikace zejména mezi prodejci a zákazníky.

Razantně češtinu poznamenala kalková vazba *to be about* (*Better coffee is about taste and quality*), z níž se v dnešní češtině stal univerzální nástroj pro vyjádření jakékoli souvislosti mezi jakýmikoli dvěma neživými skutečnostmi (*Škola je o kázni; vaření je o objevování nových chutí a vůní...*). Připomeňme, že tato vazba nenáleží do spisovného českého vyjadřování, protože porušuje jednu ze zásad spisovnosti: poškozují totiž rozmanitost jazyka, neboť zvyšuje četnost již tak frekventované předložky *o* (spojené se 4 a 6. pádem).

A jiným častým kalkem je rádooby odtažitě objektivní výraz *v této zemi* (*in this country*) namísto přirozeně českého *v naší zemi*.

No a dalším počinem českých razičů rozsáhlé anglicizace je **ignorování** faktu, že čeština je – na rozdíl od angličtiny – flektivní jazyk: tak vznikají formulace typu *Podívejme se na Sales representative platové statistiky; začíná Generali Česká pojišťovna play off; Seznam Zprávy...*

6.3.8 Vliv češtiny na jiné jazyky

Své jazykové okolí ovlivňuje samozřejmě také čeština. Podíjme se na některé zajímavé příklady.

Nejvíce bohemismů (původně českých výrazů) má samozřejmě **slovenština**: *dial'nica, múčnik, nálada, totožný, udalost'*... Do **polštiny** pronikla původně česká slova *kolacz, niemoc, przylbica, starosta*... Do **němčiny** se dostala slova hlavně z gastronomie: *Kolatsche, Kren, Powidl*...

Do prakticky **celosvětové slovní zásoby** se prosadila původem česká slova *pistole* (z *píšťala* = název husitské malé palné zbraně), *polka* (párový tanec z 19. století, pojmenovaný ze sympatií k polskému boji za avobodu), *robot* (původně v divadelní hře *R.U.R.* od Karla Čapka šlo o označení uměle stvořené bytosti podobné člověku, nyní se tímto pojmem rozumí hlavně inteligentní stroj) a *tunneling* (čes. *tunelování*; podvodné jednání, kdy manažeři firmy – nejčastěji vlastněné státem – tajně vyvádějí firemní peníze na své soukromé účty, a to mnohdy až do úplného bankrotu podniku; jev byl v naší zemi poměrně častý především v 90. letech 20. století).

6.4 Tvoření víceslovných pojmenování

Pod pojmem *víceslovné pojmenování* rozumíme **ustálené spojení několika slov** (nejčastěji dvou), které má **přesně daný význam**, jenž je hlubší než jen prosté spojení významů zúčastněných slov.

Víceslovná pojmenování můžeme třídit do **4 skupin**:

1. Víceslovné termíny (víceslovné odborné názvy; **sousloví**): s přesným, definovaným významem: *čtečka paměťových karet, chemik analytik, internetové bankovníctví, oxid uhličitý, stejnosměrný proud, trestní právo, vedlejší věta*;

2. Frazémy (idiomy): široce sdílená metaforická slovní spojení, často expresivní: *bílá vrána, kámen úrazu, ostré lokty, páte kolo u vozu, trojský kůň*.

3. Výrazy vzniklé multiverbizací (jedno slovo je při zachování významu nahrazeno více slovy): *provést očistu* (místo *očistit*), *řady zájemců* (místo *zájemci*), *německý státní příslušník* (místo *Němec*); motivací pro multiverbizaci může být v uvedených případech požadavek snadno připojit významové upřesnění (*provést fázovou očistu organismu*), zdůraznit kvantitu (*řady = velmi mnoho*), oslabit povědomí etnické odlišnosti; jindy se však multiverbizace snaží zakrýt myšlenkovou mělkost a obsahovou chudobu (*provádíme hodnocení záznamů měření*).

4. Víceslovná vlastní jména: *Hradec Králové, Hradec nad Moravicí, Jindřichův Hradec*.

6.5 Tvoření nových slov

Způsoby, jimiž dochází ke **tvoření nových slov** (ke **slovotvorbě**) jsou tyto:

1. Odvozování: ve vývoji slovní zásoby se ke **kořeni** (nejjednoduššímu jádru slova, společnému všem slovům významově i vývojově příbuzným) postupně připojují předpony, přípony a slovotvorné částice; součástí mnohých přípon jsou koncovky (signalizují tvar ohebného slova): *chvil-ink(a), jak(ému)-si, nej-slad-š(ích), risk-ova-(t), vod-árn(ě)*.

Při odvozování se někdy některé hlásky v kořeni mění; tyto změny mají svá pravidla, a proto je při určování kořene nebereme v úvahu: *koul-(e) → kul-at(ý); jezd-i-(t) → u-jížd-ě-(t)*.

2. Skládání: nové slovo vzniká ze dvou (zřídka z více) kořenů a z dalších částí slova: *dalekohled, ohnivzdorný, pravděpodobný, tělocvična, vodovod, zeměpis*.

3. Zkracování: slovo získá kratší podobu (často hovorovou): *automobil → auto; fotoaparát → foťák; gymnázium → gympl; Kristýna → Týna*.

4. Univerbizace: více slov je nahrazeno jedním slovem: *minerální voda → minerálka; obývací pokoj → obývací; zubní lékař → zubař; potterománie*.

5. Tvoření zkratk a zkratkových slov:

a) Pojmem **zkratky** se označují výrazy tvořené z prvního písmena slova (*p. = pan; s. = strana / v knize/; n. m. = nad mořem; s = sekunda/vteřina; N = newton*), z několika prvních písmen slova (*apod. = a podobně; h / hod. = hodina; př. Kr. = před Kristem; zejm. = zejména; Na = natrium/sodík*), z několika charakteristických písmen slova (*mld. = miliarda; rkp. = rukopis; rtg. = rentgen; cm = centimetr, hl = hektolitr*), z iniciál několikaslovného názvu (*BBC [bi: bi. si:], ČD [čé dé], NATO [nato], NHL [en há el], OSN [ó es en], USA [ú es á]*).

b) **Zkratková slova** jsou výrazy, které vznikly z charakteristických písmen víceslovného názvu a zároveň se chovají jako běžná slova (lze je skloňovat apod.): *Čedok (Československá cestovní a dopravní kancelář), laser [leizə] (light amplification by stimulated emission of radiation), radar (radio detection and ranging), Sazka (Sázková kancelář)*.

7. Stavba slova

7.1 Co to je slovo

Slovní zásoba se skládá z jednotek – lexémů. **Slovo** je **nejčastějším lexémem**; dalšími druhy lexémů jsou *sousloví* a *frazémy*.

Slovo se skládá z různého počtu závazně seřazených **hlásek**, má svůj **význam** (významy) a je zvukově i písemně **ucelené** (oddělené pauzami či mezerami).

7.2 Významy slova

Slovo může mít různý počet ze **3 druhů významu**:

1. Význam lexikální (věcný): vyjadřuje to, co je slovem označováno (takový význam najdeme ve slovníku);

2. Význam gramatický (mluvnický): je vyjadřován mluvnickými kategoriemi nebo jinými způsoby, jimiž je slovo zapojeno ve větě;

3. Význam pragmatický: vyjadřuje vztah mluvčího ke skutečnosti.

Ukažme si to na příkladu věty *Pejsek běží přes les*.

(1) Lexikální významy:

pejsek = zdrobnělina od slova *pes* = *šelma příbuzná vlku, ochočená k hlídání, lovu apod.* (viz *Slovník současné češtiny*);

běžet = *pohybovat se rychlým pohybem nohou*;

přes = vyjadřuje *směřování z jedné strany na druhou*;

les = *souvislý porost jehličnatých nebo listnatých stromů*;

(2) Gramatické významy:

pejsek (podstatné jméno): 1. pád, číslo jednotné, rod mužský životný;

běží (sloveso): 3. osoba, číslo jednotné, způsob oznamovací, čas přítomný, rod činný, vid nedokonavý;

přes (předložka): pojí se se 4. pádem;

les (podstatné jméno): 4. pád, číslo jednotné, rod mužský neživotný.

(3) Pragmatický význam:

V dané větě jej má pouze slovo *pejsek*: zdrobnělina vyjadřuje jednak nevelké rozměry zvířete, jednak *kladný citový vztah* mluvčího.

Poznámka: Ve škole bývá zvykem za gramatické kategorie přidávat ještě vzor: je to užitečné, ovšem vzor mezi gramatické kategorie nepatří – na rozdíl od nich totiž není neměnný (dříve se vyučoval vzor *nůše* místo dnešní *růže* atd.).

7.3 Slova a jejich motivovanost

Slova v daném jazyce můžeme třídit podle několika kritérií; jedním z nich je **motivovanost**, podle níž rozeznáváme:

1. Slova nemotivovaná (značková): slova (ze starších vrstev slovní zásoby), u nichž běžní uživatelé nerozeznávají důvody, proč dané slovo vypadá právě takto: *bratr, dům, hora, matka, moře, ovce, pes, pole, slunce, sůl*...

2. Slova motivovaná (popisná): slova, u nichž rozeznáme, jak bezprostředně vznikla: *bratrský, domek, nahore, matčin, námořník, ovčí, pejsek, přespolní, slunit se, posolit*...

7.4 Slova jednoznačná a víceznačná

Z hlediska lexikálního významu se slova dělí na:

A. Slova jednoznačná: mají jediný, přesně vymežitelný (definovatelný) význam: *alej, čtyři, fermentovat, nájemné, poloměr, sopka, velmi*.

B. Slova víceznačná: mají – v závislosti na kontextu (okolnostech použití) – více významů; víceznačnost má **2 základní podoby**, jimiž jsou:

1. Homonymie: shoda několika slov (zpravidla dvou), která je nemotivovaná a vlastně náhodná: *kolej, líčit, objetí, pas, raketa, sladit, stopka*;

2. Polysémie: shoda několika slov (nejčastěji dvou), která spolu významově a vývojově souvisejí:

a) zúžení/rozšíření významu: *pes = šelma příbuzná vlku → jen samec této šelmy; dveře = částečně pohyblivé zařízení uzavírající vstup do vnitřního prostoru (vysadit dveře z pantů) → otvor s takovým zařízením (projít dveřmi)*;

b) metafora: *jasný záblesk → jasný zvuk nebo jasný výklad*;

c) metonymie: *vítěz finále zvedl pohár nad hlavu (cenu pro vítěze turnaje) → v Havířově se konal světový pohár mládeže ve stolním tenise (soutěž o tu trofej)*.

Užívání navzájem polysémních slov se někdy od sebe natolik vzdálí, že běžní mluvčí si jejich souvislost již neuvědomují: jev se nazývá **rozpadlá polysémie** a existuje silná tendence zařazovat taková zúčastněná slova mezi homonyma: *druh, jeřáb* (pták a stroj), *kohoutek, prát (se), zámek...*

Mnohem vzácněji dochází k opačnému jevu, tedy k **přechodu homonymie v polysémii**: *lenoch* = nejprve *líný člověk* a posléze také (žertovně) *opěradlo u židle nebo křesla* (z něm. *Lehne* = *opěradlo*).

7.5 Slova nadřazená, podřazená a souřadná

Slovo nadřazené je slovo, které má věcný význam obecnější než jiná slova obsahově s ním související.

Slovo podřazené je slovo, které má věcný význam konkrétnější než příslušné slovo nadřazené.

Slova souřadná jsou slova, která svým věcným významem mají stejnou pozici ve vztahu ke společnému slovu nadřazenému.

Slovo *zelenina* je nadřazené ke slovům *brambor, cibule, česnek, květák, mrkev, okurka, pórek, rajče, řepa, zelí...*

Slova *gepard, kočka, kuna, lev, liška, medvěd, tygr, vlk...* jsou navzájem slova souřadná a zároveň jsou slova podřazená ke slovu *šelma*.

7.6 Kořen slova

Nejmenší stavební části slov se nazývají morfémy. **Kořen slova** je **morfém**, který je nositelem **nejzákladnějšího lexikálního významu** slova.

Slovní čeleď je skupina slov se stejným kořenem: *lesíček, lesní, lesnický, lesník, prales, pralesní, zálesák, zalesňovat...* jsou slova, která tvoří slovní čeleď kořene *les*.

Při tvoření slov odvozováním se ke kořeni připojují **další morfémy**: **předpony, přípony, koncovky** nebo některé **částice**: *za-hrad-ník-(ovi), pros-i-(l), k-o-(ho)-si*.

Při odvozování se někdy některé hlásky v kořeni **mění**; tyto změny mají svá pravidla: *chod-i-t → chůz-(e)*; *list → lístek*; *noc → noč-n-í*; *pták → ptac-tv-(o)*; *ruk-a → ruč-k-(a)*; *sníh → sněžný*; *sedět → sedění i sezení*; *stříhnout → stříhat i stříhat*.

7.7 Předpony

Předpona je **morfém**, který v některých slovech stojí **před kořenem**: *dů-kaz*, *ně-jak*, *prů-běh*.

Někdy v této pozici může být zároveň předpon několik: pak hovoříme o **předponové části slova**: *do-pro-dej*, *vy-ná-lez*.

7.8 Přípony

Přípona je **slovtvorný morfém**, který v některých slovech stojí **za kořenem**: *hrad-ek*, *koň-mo*, *otc-ův*.

Někdy v této pozici může být zároveň přípon několik: pak hovoříme o **příponové části slova**: *dva-náct-er-ák*, *šlouch-an-ec*.

7.9 Koncovky

Koncovka je **tvaroslovný morfém**, který stojí na konci slova a vyjadřuje gramatické významy – mění se tedy při ohýbání (skloňování a časování) slova: *červen-í*, *jelen-ech*, *nes-l*, *studentc-e*, *uhl-í*.

Poznámky: Koncovky bývají často považovány za součást přípony. Jestliže v některých tvarech koncovka chybí, hovoříme tu o nulové koncovce: *vlak-0*, (*bez dvou*) *raket-0*. U podstatných jmen rodu středního podle vzoru *stavení* je poslední hláska *-í* koncovkou, ačkoli dnes existuje ve všech tvarech daného slova.

7.10 Některé částice

Některé částice stojí na samém konci slova – dokonce až za koncovkou: *coko-li*, *co-ž*, *čeho-ž*, *jaky-si*, *jakému-si*, *koho-pak*, *toho-hle*.

7.11 Kmen slova

Kmen (tvaroslovný kmen) je ta část ohebného slova, která **se při ohýbání v zásadě nemění**, a k níž se tedy připojují koncovky: *chodí-(t)*, *městsk-(ému)*, *učitelk-(a)*.

Avšak podobně jako v kořeni se také v kmeni přece jen některé hlásky **měnit** mohou – nebo mohou být **vynechány** či naopak **přidány**: *moc-(t) → moh-(u) → muž-(ete)*; *korek → kork-(u)*; *štěn-(ě) → štěnět-(e) / štěňat-(a)*.

8. Kolik je jazyků na světě i v Evropě?

8.1 Identifikace i počet jazyků

Celkový počet jazyků na světě není možné určit. Někdy totiž **neexistuje shoda** na tom, zda jde o samostatný **jazyk**, nebo jen o **nářečí** (územní dialekt) jiného jazyka (týká se to např. kašubštiny v části severního Polska nebo rusínštiny na nejzápadnější Ukrajině).

Předpokládá se, že v průběhu 21. století dojde k pronikavému **poklesu** počtu jazyků ve světě. Mnohými jazyky totiž nyní hovoří již jen malé množství (dokonce třeba jen desítky) rodilých mluvčích a z nich především ti mladí opouštějí – také pod tlakem globalizace – svůj mateřský jazyk ve prospěch komerčně i sociálně perspektivnějšího jazykového prostředí.

Nové jazyky jsou identifikovány již jen ojedinele. Např. v r. 1984 se dalším (třetím) úředním jazykem v Lucembursku stala lucemburština a po rozpadu Jugoslávie v 90. letech 20. století se rozpoutaly dodnes neuzavřené diskuse, zda v oblasti stále přetrvává (ve 4 formách) jazyk srbochorvatština, či zda se rozdělil na svébytné jazyky srbštinu, chorvatštinu, bosenštinu a černohorštinu.

Velmi přibližně můžeme odhadnout, že na světě dnes existuje **asi 7 tisíc jazyků**.

8.2 Nejrozšířenější jazyky

Jestliže vytváříme pořadí jazyků podle jejich rozšíření, tak **obyvatele**, kteří těmito jazyky hovoří, rozdělujeme do **dvou skupin**:

1. Rodilí mluvčí: daný jazyk je jejich **mateřským** jazykem (**prvním** jazykem); ovšem ve vícejazyčných rodinách si děti od narození osvojují dva první jazyky – hovoříme o **simultánním** (spontánním) **bilinvismu**;

2. Další uživatelé: daný jazyk je jejich **druhým** jazykem; druhých jazyků může konkrétní člověk ovládat víc: hovoříme o **získaném bilinvismu**, nebo dokonce multilingvismu.

Nejrozšířenější jazyky podle počtu rodilých mluvčích (2023):

1. Čínština (939 milionů osob);
2. Španělština (500 milionů);
3. Angličtina (450 milionů);
4. Hindština (345 milionů);
5. Portugalština (250 milionů);
6. Bengálština (234 milionů);
7. Ruština (154 milionů);
8. Japonština (128 milionů).

Pokud ovšem počítáme všechny jedince, kteří daným jazykem hovoří (jako svým prvním či druhým jazykem), pak světově nejrozšířenější je **angličtina**, kterou na různé úrovni používají snad až **2 miliardy lidí** (čtvrtina světového obyvatelstva).

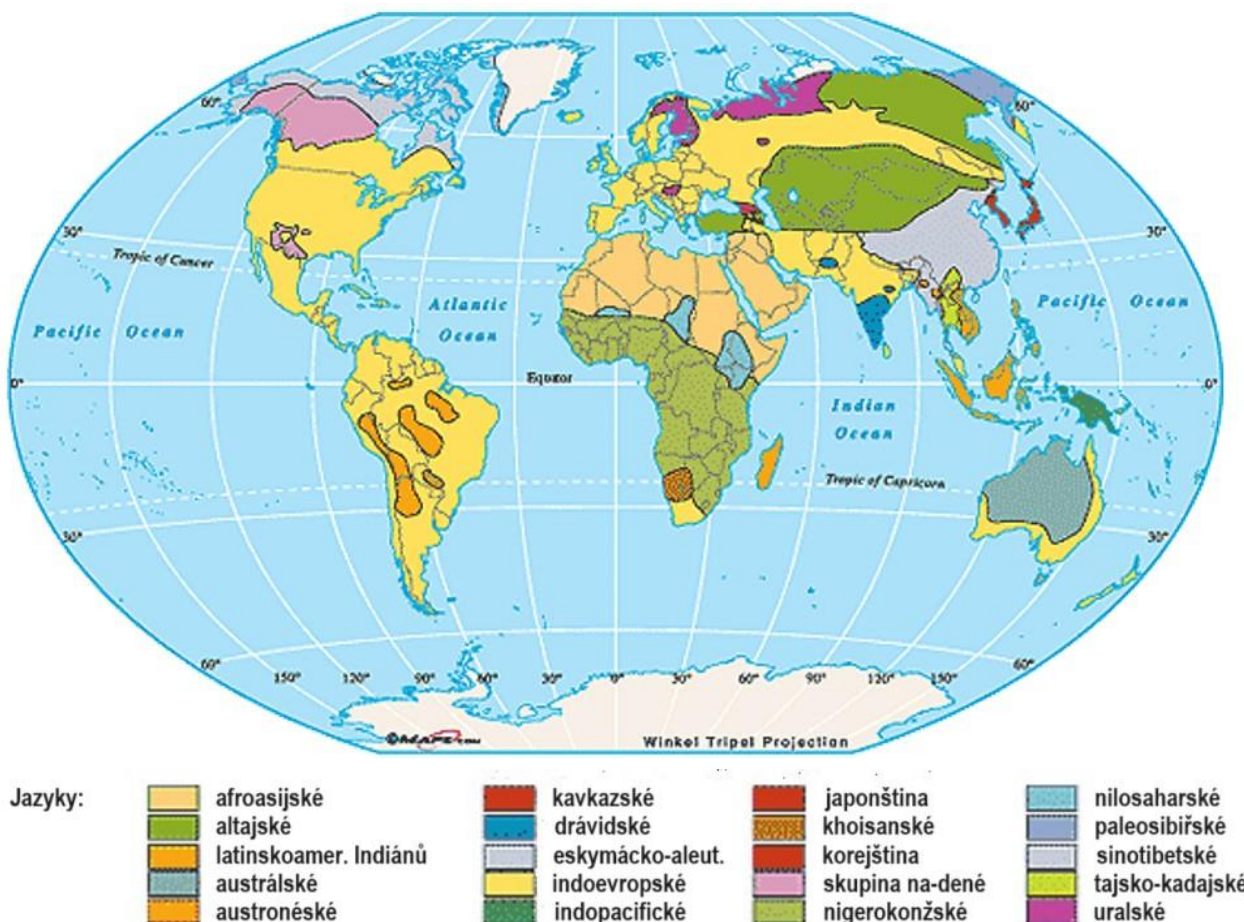
8.3 Genetická klasifikace jazyků

Jazyky, které aktuálně mají aspoň jednoho rodilého mluvčího, označujeme jako **živé jazyky**. Jazyky, které již rodilé mluvčí nemají, jsou **mrtvé jazyky** – bez ohledu na to, že některé z nich se (ve specifických souvislostech) stále používají.

Jazyky můžeme rozřadit podle příbuznosti do **jazykových rodin**: jde o **genetickou klasifikaci jazyků**. Zpravidla platí, že příslušníci každé jazykové rodiny původně hovořili společným **prajazykem**. Ovšem poté, co se jeho uživatelé začali rozcházet do různých směrů, prajazyk se diferencoval do různých **jazykových větví** a ty se dále rozčlenily na **jazykové skupiny**, jež se skládají z jednotlivých **jazyků**.

Dnes se jazyky světa obvykle třídí do **20 velkých jazykových rodin a podobných celků**. Ačkoli toto rozdělení má zřetelné nedostatky (jazyky některých celků si jsou jen geograficky blízké, a nikoli navzájem příbuzné), jde o klasifikaci, která je přehledná a praktická.

Hlavní jazykové rodiny a podobné celky v dnešním světě:

8.4 Jazyková situace v Evropě

Existence jazyků zpravidla souvisí s existencí národů. Pod pojmem **národ** rozumíme velkou lidskou pospolitost, jejíž příslušníci spolu sdílejí (většinou fakticky od narození – odtud původ pojmu) společné území, jazyk, kulturní tradice, dějiny, hospodářský prostor a obecné vědomí sounáležitosti v minulosti i přítomnosti.

Společný jazyk tedy patří mezi velmi významné **charakteristické rysy národa** a v **Evropě** více než v jiných světadílech jsou **hranice států** (svrchovaných územních celků a jejich obyvatel) velmi blízké **jazykovým hranicím** mezi oblastmi, v nichž obyvatelstvo v drtivé většině komunikuje společným jazykem.

Toto pravidlo má samozřejmě své **výjimky**: existují státy, kde žije více národů (např. ve Spojeném království Angličané, Skotové, Walesané/Velšané), a naopak některé národy používají několik jazyků (např. Švýcaři němčinu, francouzštinu, italštinu a rétorománštinu; Ukrajinci ukrajinštinu a ruštinu).

Příslušnost k národu se označuje jako **národnost**.

V mnoha státech existují historicky utvořené a **jazykově vymezené menšiny**, které v moderní společnosti mají možnost pěstovat vlastní kulturu a částečně i školství ve svém jazyce; tyto menšiny se dělí na:

1. Národnostní menšiny: jejich příslušníci náležejí k národu, jenž má někde jinde svůj stát (je tedy státotvorný): Maďaři na Slovensku, Němci v Dánsku atd.;

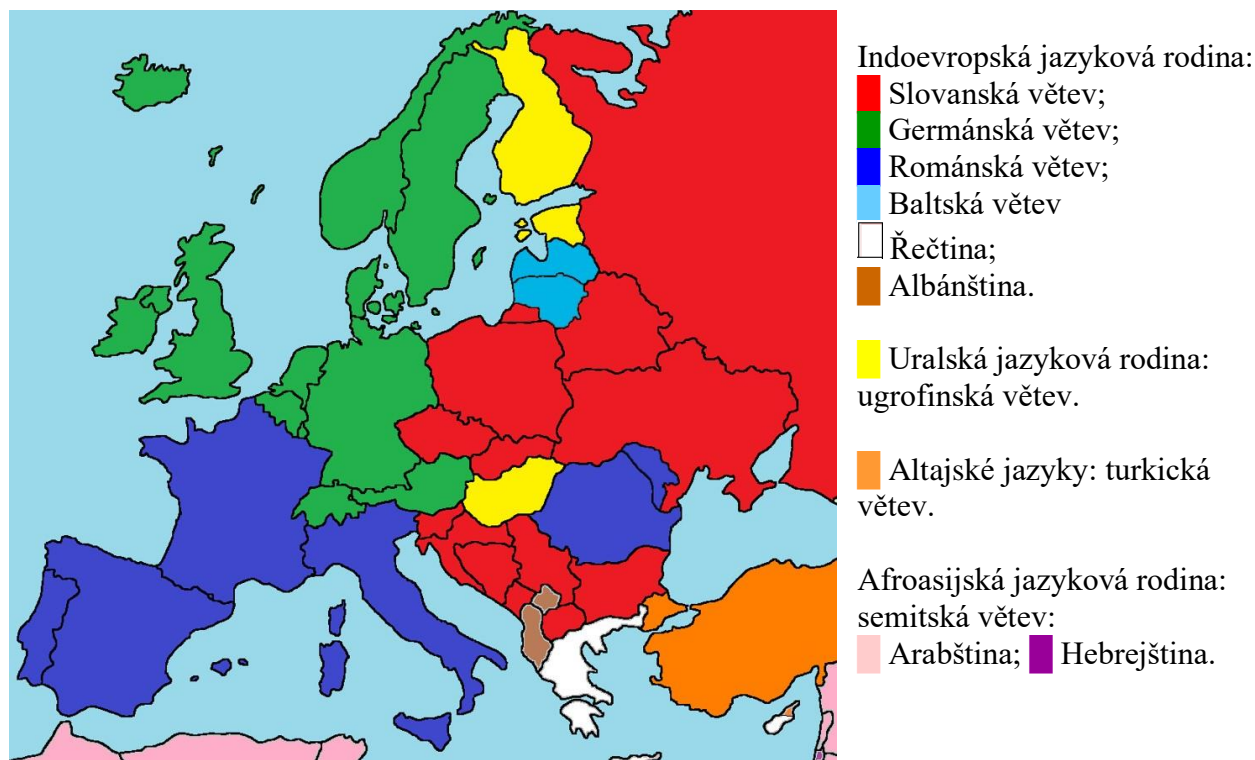
2. Etnické menšiny (řec. *éthnos* = *národ, kmen*): nikde nemají svůj stát (nejsou státotvorné): Baskové (jazyk baskičtina) v části severního Španělska (a v přilehlém francouzském pohraničí), Lužičtí Srbové (hornolužičtina a dolnolužičtina) v malé části východního Německa (nedaleko českých hranic).

V evropských státech je dnes běžné, že tam žijí nedávní **zahraniční přistěhovalci** a jejich rodiny; žijí víceméně rozptýleně či skupinově ve většinové populaci, ve vzájemné komunikaci preferují svoji mateřštinu, ale často se považují za příslušníky většinového národa nebo se zařazují současně ke dvěma národnostem: např. Vietnamci v České republice nebo ve Finsku.

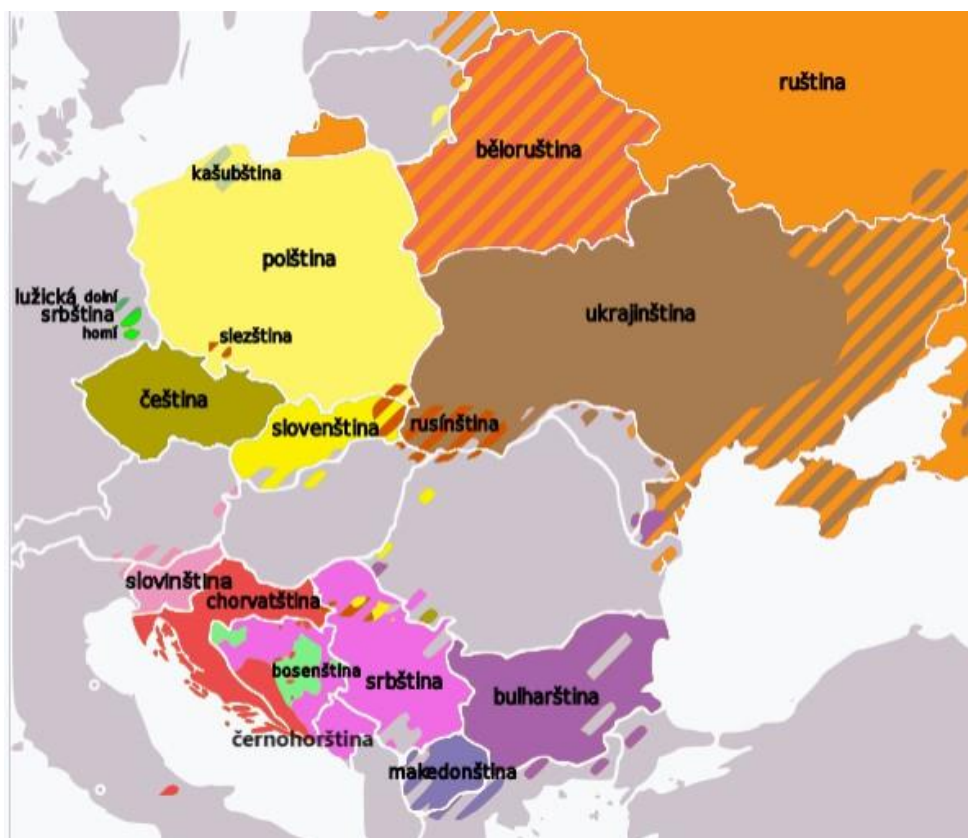
Jazyková mapa Evropy (zjednodušeno):

Na mapě každý stát odkazuje svou barvou vždy k jazyku, jež tam většina obyvatelstva používá jako mateřský jazyk (nejsou tedy zohledněny jazykové menšiny).

Na území Evropy je v drtivé většině případů název příslušného většinového nebo hlavního úředního jazyka odvozen od daného státu: výjimkami jsou (kromě nejmenších států) Belgie (většinovým jazykem je nizozemština), Bosna a Hercegovina (většinový jazyk bosenština), Irsko (většinový jazyk angličtina), Kosovo (částečně uznávaný stát; albánština), Kypr (ve většinové části řečtina; v severní části turečtina), Moldavsko (rumunština), Rakousko (němčina), Spojené království (Velká Británie; angličtina) a Švýcarsko (viz výše). Mapa nezachycuje faktické změny hranic v poslední době.

8.5 Slovanské jazyky

Slovanské jazyky tvoří jednu z větví indoevropské jazykové rodiny. Počátky této větve spadají 1. tisíciletí př. n. l.

Pravlast Slovanů se nacházela přibližně mezi řekami Vislou a Dněprem. Pod pojmem *pravlast* rozumíme obecně území, kam předkové konkrétní populace přišli, na delší dobu se tam usadili a společně zde vytvořili svoji typickou kulturu; velká část takového obyvatelstva se pak z pravlasti rozešla do různých směrů.

Slovanské jazyky se člení na 3 skupiny, jimiž jsou:

- a) **Východoslovanské jazyky:** ruština, běloruština, ukrajinština;
- b) **Jihoslovanské jazyky:** srbština, chorvatština, slovinština, bosenština, černohorština, makedonština, bulharština;
- c) **Západoslovanské jazyky:** čeština, slovenština, polština, hornolužičtina a dolnolužičtina.

